

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

MÉRLEGEN, 1990–2002

OKTATÁSPOLITIKAI TÁJOLÓ	3	<i>Kozma Tamás</i>
EXPANZIÓ KÖZÉPFOKON	13	<i>Forray R. Katalin</i>
AZ AUTONÓMIÁK KORA	28	<i>Sáska Géza</i>
A CIGÁNY TANULÓK OKTATÁSI ESÉLYEI	49	<i>Liskó Ilona</i>
AZ ISKOLAI HÁTRÁNY ÖSSZETEVŐI	63	<i>Imre Anna</i>
EGYHÁZ ÉS OKTATÁS A RENDSZERVÁLTÁS ÉVTIZEDÉBEN	73	<i>Nagy Péter Tibor</i>
DIFFERENCIÁLÓDÁS, DIVERZIFIKÁLÓDÁS ÉS HOMOGENIZÁLÓDÁS A FELSZŐOKTATÁSBAN	96	<i>Hrubos Ildikó</i>

HELYMEGHATÁROZÁS ÚJ DIMENZIÓKKAL

Az összehasonlító pedagógia tudománytörténetében korszakhatár kijelölésére vállalkozó tanulmánykötet már címdalával is valami rendkívüli erőkk összefogására utal: az egyszerű fehér borítón fekete-fehér fotó látható, a Földgolyó súlya alatt görnyedő Atlasz. A felvétel a Frankfurt Main vasútállomás épületét díszítő szoborról készült. A vizuálisan értelmezhető üzenet kézenfekvő értelmezése a jelenkori nemzetközileg is meghatározó társadalmi trendekre utal, az oktatás kutatóit is új kérdések megfogalmazására készítetõ világtársadalom létrejöttére, a globalizáció folyamatára. Mondhatjuk persze, hogy az összehasonlító tudomány eleve a nagy nemzetközi trendekre való irányultságot jelzi. A komparatista számára már száz évvel ezelõtt is a világtársadalom (Weltgesellschaft, world society) vizsgálata volt a cél.

Mégis mi készítette arra a kötet szerkesztõjét és szerzõit, hogy újragondolják az összehasonlító pedagógia elméleti és módszertani lehetõségeit a huszadik század végén?

A kérdésre Jürgen Schriewer, a kötet szerkesztõje válaszol bevezetõjében. Vállalkozásuk lényege az, hogy újratereptsék elmélet és gyakorlat egységét egy olyan nézõpontból, mely az ortodox metodológiát relativizálja, a véglegesnek és lezártnak elfogadott fogalmi rendszert pedig historizálja, történelmi kontextusba helyezi. Más szóval az összehasonlító pedagógia posztmodern újrafogalmazási kísérletével állunk szemben. Erre utal a könyv címében található kifejezés: „Discourse Formation” is. Vizsgálódásunk középpontjában a tudomány áll, mely az adott politikai-gazdasági-társadalmi közeggel a háttérben, adott intézményi keretek között, különféle elméleti irányzatok lenyomataként jelenik meg.

A kötet tanulmányai problémacentrikusak, az elmélet és a módszertan kérdéseit célozzák meg, hol nagyobb, hol kisebb elszántsággal.

Hogy a címben megfogalmazott nagy igényû célkitûzésnek megfeleljen, az igényesen átgondolt szerkesztés további lehetõségeket ad az olvasó kezébe,

hogy túl az egyes tanulmányokon, a kötet egészében kibontakozó rendszer segítségével fedezzen fel új összefüggéseket, válaszlehetőségeket.

A tanulmányok négy fejezetbe sorolódnak, melyből az első és a negyedik mintegy szerkezeti keretbe foglalja a két középsőt. Az első részben Jürgen Schriewer tanulmányát olvashatjuk, aki tudománytörténeti alapon vizsgálja az általános komparatív kutatások eredményei és az interdiszciplinaritás elméleti fejlődése közötti összefüggéseket. Ezzel iránytűt ad az olvasó kezébe, melynek segítségével a történeti időben és a tudomány terében nyomon követheti a komparatiztika útját.

A komparatív tudománytörténet fejlődésében a teória és a metodológia egymáshoz való viszonya jelenti az értelmezés fő dimenzióját. A hagyományos, fogalmi meghatározások szintjén mozgó, inkább leíró jellegű tudományt mára felváltotta az elemző összehasonlítás. Az elemzések nem korlátozzák az összehasonlító szemléletet a makroszintű társadalomelméletek pusztá tesztelésére, sem a szociokulturális jellegzetességek száraz számba vételére. Azok a vizsgálódások, melyek a „teoria-cum-methodologia” hagyományát követik, olyan sajátosan komparatív ismeretrendszert tárnak fel, mellyel lehetőség nyílik a kijelölt témakör mély elemzésére, s így többet tudunk meg a kultúrák közötti összefüggésekről és a különböző társadalomtörténeti formációk változatos kapcsolatrendszeréről. Az új komparatív tudományban a figyelem középpontjába a társadalmi mobilitás különböző változatainak létrejötte kerül, s a kérdés, hogy a társadalmi mobilitás hogyan befolyásolja a válaszlehetőségeket, melyek a modernizáció új feltételeire reflektálnak, s hogy e válaszlehetőségek hogyan hatnak az egyidejűleg keletkező, különböző típusú, poszt-tradicionális társadalmi, politikai és kulturális rendben. E szemlélet szerint az összehasonlító kutatások azt mutatják be, hogy milyen bőséges variációs lehetőségek rejlenek az emberiség szociokulturális környezetében, s az új fogalmi háló segítségével azt is, hogy e megvalósult szerkezeti formák a rendszerszerű szerkezeti minták logikáját követik. E vizsgálatok tehát rendszerszerű tudásunkat gyarapítják, míg a társadalmi praxis evolúciós nyitottságának elméletét erősítik. A tanulmány befejező részében Jürgen Schriewer az összehasonlító tudomány és a praxis kapcsolatát, etikai kereteit körvonalazza. Különösen izgalmas ez a kérdés az összehasonlító politikatudomány esetében, ahol szembetűnőbb a relevancia kérdése a tervezés és a döntéshozás szempontjából. Itt a relevancia tényezői a sajátos szociokulturális korlátok, szemben a programalkotás és

döntéshozás alternatív lehetőségeivel; az összehasonlító kutatások elméleti értelmezési kereteiben létrehozott alternatív megoldási formák, szemben az adott társadalmi közeg rugalmasságával és alakíthatóságával. A felismerés, hogy az egyes problémamegoldási eljárások direkt átültetése egyik közegeből a másikba a valóságban lehetetlen, szükség-szerűen fogalmazódik meg. A tanulmány végkövetkeztetése szerint „a komparatív társadalom- és oktatáskutatás legitím feladata kizárólag a praxis informálása, nem pedig irányítása lehet.” Bár az első rész tanulmánya nem az oktatás valamely konkrét területéről szól, hanem tudományelméleti okfejtés az elmélet és a módszertan új összefüggéseiről, melyek elsősorban az alternatívák kezelését teszik lehetővé, mégis kiindulópontja lehet minden társadalomtudományos, tehát oktatási vonatkozású vizsgálat számára is, amennyiben a rendszerszemlélet, az alternatívák kutatása aktuális problémája az oktatáskutatásnak is.

A rendszerszerűséget saját szerkesztettségében is képviselő kötet keretét adó, negyedik részében Rolland G. Paulston ugyancsak az értelmezési keret kidolgozására és belső összefüggéseinek feltárására vállalkozik, de eszközeiben egyedülálló módon a vizualításra épít. A tanulmányban ismertett módszer elméleti vonatkozásban is új, a vizuális ábrázolás lehetőségeit a posztmodern világlátás elvárásaival hozza összhangba. Rolland G. Paulston a posztmodern tudomány előrejelzéseinek némiképp ellentmondva a társadalmi észlelés vizuális ábrázolásának lehetőségét bizonyítja, a reflexív társadalmi térképábrázolás perspektívájában. Számára az értelmezési keret az „ironia”, ami a kvantummechanika új felismeréseire épít és azt állítja, hogy a jövő tudománya egyre inkább a feltételezések és elméletek világába költözik, ilyen értelemben „ironikus” válik. A valóság tehát a részvételen keresztül értelmezhető jelenség, ahol magát az értelmezést már a megfogalmazott kérdések magukban hordozzák, s így a részvételen keresztül a térbeliség is új jelentőséget nyer. Olyan térbeli látásmód kialakítására törekszik a szerző, amelyben lehetőség nyílik az új értelmezés vizuális ábrázolására. Olyan teret tár elénk, melyben egyenlő eséllyel juthat érvényre minden lehetséges nézőpont. Ezzel az elméleti és módszertani kerettel a kötet egésze is új értelmezési szempontot kap. Mindahhoz, amit a verbalításra tréningezett, nyugati szemléletmódunk látni enged, a vizualitás keleti, térbeli asszociációival új távlatokat nyithatunk. Ehhez persze bőven van szükségünk gyakorlásra, s ebben segít a tanulmány nagyobb felét kitevő ábra- és táblázatgyűjtemény.

mény. A szerző az összehasonlító pedagógia nemzetközi szakirodalmából válogatott, csaknem harminc példával illusztrálja azokat a vizuális ábrázolási lehetőségeket, melyekkel az oktatás fogalmi rendszerét bemutathatjuk. Így az ábrázolás lehetőségeiből példákat kapunk a társadalmi és oktatási differenciálódás összefüggéseire, a különböző típusú iskolai rendszerek ikonográfiai leírásához, az iskolai reform modelljeihez a tudományos elemzés és kutatás tükrében valamint a tanár meghatározásában, az etnikai oktatás tipológiájához, az oktatás és az autoritás különböző formáinak kapcsolati rendszeréhez a női emancipáció és iskolai nevelés perspektívájában.

Verbalitás-vizualitás keretében foglalnak helyet az egyes kérdésekkel foglalkozó tanulmányok. Mind a második, mind a harmadik fejezet tanulmányírói egyes elméleti irányzatok kritikai elemzésére helyezik a hangsúlyt. Minden tanulmány központi törekvése, hogy napjaink modern társadalmi és oktatási rendszerét komparatív kutatási szemlélettel vizsgálják.

A második fejezetben a világrendszer kialakulására vonatkozó elméletek képviselői és kritikusai szólnak meg. Így oktatás-gazdaságtani elemzést olvashatunk Kondratyev ciklikusság-elméletére alapozva Claude Dieboltól. E tanulmány az oktatásügyre szánt közkiadások ciklikus változásait vizsgálja Franciaország és Németország összehasonlításával, a tizenkilencedik és a huszadik században. A kutatás alapján kimutatható, hogy az oktatásügy közkiadásai inverz ciklust írtak le 1945 előtt, összefüggésben a gazdasági növekedés hullámszáásával, és megállapítható Franciaország relatív elmaradása e téren Németország mögött. Ez a trend 1945 után megváltozott. Az oktatásügyben a közkiadások erőteljesen növekedtek a következő harminc évben, majd 1973 után az ütem lelassult. Claude Diebolt központi következtetése, mely hipotézise egyúttal az oktatásügyi közkiadások változásaival kapcsolatban, hogy a grafikusan ábrázolt mozgások dinamikája is, szintje is a visszájára fordulhat, mert létezik az a finanszírozási és gazdasági határ, ami semmilyen körülmények között nem haladható meg. Ebből az állításból következik, hogy a társadalmi-gazdasági életben tapasztalható fluktuáció nem bizonyítható és nem cáfolható pusztán csak az időbeliség mentén végzett elemzések alapján. A hosszú idejű, lefelé tartó ciklus idején a társadalmi-gazdasági rendszert szabályozó törvényszerűségek megváltoznak, mégpedig úgy, hogy nagyobb hangsúly kerül a személyes fejlesztés új követelményeire és körülményeire, ezen be-

lül is különösen az oktatással szemben támasztott elvárásokra. Ennek a tendenciának az empirikus vizsgálatára jó „terep” Németország és Franciaország oktatásügyi kiadásainak vizsgálata a tizenkilencedik század végétől az 1950-es évekig.

Manapság az ipari korszakot felváltó „tercier szektor paradicsomában” a gazdasági válság sajátos jellegét adja a munkaerő és a tőke között zajló ellentét. A mindenkor történelmi tapasztalathoz képest most jobban, mint bármikor az élő munkaerő fejlesztése a válság leküzdésének elsődleges eszköze. Ebben a helyzetben ugyancsak az emberi erőforrásba történő beruházás legfontosabb eszközei között van az oktatás. S mégis, míg azt tapasztalhatjuk, hogy a tőzsdépiaci árfolyamok az égbé szöknek, függetlenül materiális háttérüktől, a tőke ez irányú felhasználásában nem tapasztalható változás. Nincs jele annak, hogy a strukturális devalorizáció folyamata elindulna, nem indult meg a tőke beáramlása az oktatási rendszerbe és általában azokba a szektorokba, melyek a hosszú távú gazdasági fellendülést alapoznák meg. Claude Diebolt szerint a helyzet most hasonló a húszas évekbelihez, amikor a túltermelés és az ezzel párhuzamosan növekedő elszegényedés, a nem adekvát vásárlóerő a szabad verseny szigorú kritikáját vonta maga után.

Roger Dale a világrendszer-elméletek nézőpontjából vizsgálja a globalizáció jelenségét és annak az oktatásra gyakorolt hatását. A globalizáció a paradigmaváltás jeleként kezelhető az ő véleménye szerint is, ám ez nem jelenti azt, hogy a világrendszer kevésbé lenne „nemzetállam-alapú”, sem azt, hogy az oktatási rendszerek eltávolodnának saját állami kereteiktől. Az sem szükségszerű, hogy a globalizáció homogenizációhoz vezessen, vagy hogy növelné az egyes államok oktatási rendszerének hasonlóságát. Roger Dale szerint nem megalapozott az a feltételezés, hogy a sokféleség ebben a folyamatban drámai véget ér. Egyszerű megfogalmazásban az a véleménye, hogy a globalizációhoz államokra van szükség, az államoknak pedig oktatási rendszerre van szükségük. Ezzel nem a változás tényét zárja ki: míg ugyanis az egyes államoknak ugyanazokkal az alapvető problémákkal kell megküzdeni, s amíg ezek a problémák kiemelt helyet foglalnak el az oktatás napirendjén, az a forma, ahogy a problémák jelentkeznek, valamint az állam hajlandósága és döntésképesége abban, hogy reagáljon-e egyáltalán és mi módon e problémákra, mind megváltozott. Mindezek közöttve és közvetlenül tükröződnek az oktatásban. Az oktatási rendszerek belülről fakadó sokfélesége, egyedisége mind a globalizáció hatása alatt áll, és ez a továb-

biakban is így lesz. Az új egyensúlyi állapot globális és lokális között még nem alakult ki. Tágabb érvényességgel fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a kapitalizmus fejlődésében olyan pontra jutott, ahol ez az egyensúlyi állapot többé már nem előre jelezhető vagy feltételezhető. A tanulmányban a globalizáció néhány kulcselemét is jellemzi a szerző, valamint azokat a tényezőket, melyek korlátozók vagy közvetítik ezek hatását az oktatási rendszeren belül.

A fenti állásponttal vitatkozó neo-institucionalista iskola nevében értelmezi (át) az előbbi trendet az irányzat vezető képviselője, John W. Meyer és munkatársa, Francisco O. Ramirez. Kiindulópontjuk szerint a modern elit- és tömegoktatásban mindig is megfigyelhető volt nemzetközi összehasonlító szinten a homogenitásra törekvés mozzanata. A világtársadalom kereteiben kialakuló nemzetállamok egymás közti versenye oda vezetett, hogy jellegzetesen hasonló programokat és szándékokat adaptáljanak kevésbé jellegzetesen hasonló technológiákhoz, így például az oktatáshoz. Ez a folyamat az intézményi izomorfizmus irányába hatott erőteljesen a tizenkilencedik és a huszadik században.

A második világháborút követő korszakot a már sokkal relevánsabb nemzetközi szervezeti struktúrára jellemezte, ekkor már felülkerekedett az elfogadottabb és a világot behálózó tudományos és szakmai csoportok és ideológiák tekintélye. E fejlemények óriási mértékben felerősítették az oktatási modellek nemzetközi diffúzióját és standardizációját. Az oktatási programok típusai, az oktatási folyamat felépítése és differenciálódása szembevetően homogén és azonos módon változik az egész világon. Ez érvényes mind a tömegoktatás, mind az elitoktatás kurrikulumaiba, de talán kevésbé érvényes az egyes oktatási rendszerek szerkezetének vonatkozásában. Az oktatási rendszerek alsó szintjén erős izomorfizmus tapasztalható világszerte, ha az iskolavezetésben vagy akár az osztályteremben használt módszereket tekintjük. Az oktatási rendszer legfelső szintjén azonban több variációval találkozunk, különösen az oktatáspolitikai és az egyetemi menedzsment különböző szintű kapcsolataira. Ma már a nemzetközi oktatási szervezetek is határozottabb szerepet játszanak az egyéni és a nemzeti fejlődést szolgáló oktatási modellek kidolgozásában és közvetítésében. E tanulmány végkövetkeztetése között az egyik legfontosabb, hogy az oktatás fejlődésében a meghatározó lett az egyéges emberiség, a Föld minden lakosa.

A neo-institucionalista iskola nézőpontjából az összehasonlító kutatások nem oldották meg a

világrendszerek kutatásának módszertani feltételét. Az oktatáskutatók általában olyan szintű adatgyűjtést végeznek, mely a mikroszintű elemzésnek felel meg, nem felelnek meg az átfogóbb összehasonlító vizsgálatok számára. E kutatások az egyénekről vagy sajátos társadalmi csoportokról adnak ismereteket. Ebben a hagyományban az összehasonlító oktatáskutatás eredményei egy olyan könyvben összegeződnek, mely egymáshoz nem kapcsolódó esettanulmányok sorát tartalmazza. E tanulmányok nem teszik lehetővé, hogy országokat átfogó trendeket, folyamatokat vizsgáljunk, vagy ellenőrizzük azokat a hipotéziseket, melyek az országok közötti változások magyarázatát keresik – vonják le kutatásaik egyik fontos tanulságát a szerzők.

A második fejezet negyedik tanulmánya a weberi történeti szociológiai iskola képviselője, Brend Zymek tollából született, melyben a szerző hatalom és legitimitás kapcsolatát elemzi az oktatási rendszeren belül. Ha weberi kategóriák segítségével a hatalom szociológiájának alapján elemezzük az iskola deregulációjának szükségességét, több olyan kritikus kérdés is fel kell vetnünk, melyek további kutatásokat eredményeznek. Választ kell adnunk például arra a kérdésre, hogy konkrétan miben áll a dereguláció? Célja-e a racionális bürokrácia felszámolása az iskolákban és az egyetemeken? Mi a célja e reformprogramoknak és feladatoknak? Vajon a dereguláció egyben visszatérés a hagyományos oktatási rendszerhez, azaz ahhoz az iskolatípushoz, mely megegyezik az adott helyi, vallási és szakmai környezet kultúrájával? Léteznek-e még egyáltalán ezek a hagyományos közegek és kultúrák? Vajon szolgáltatnak-e még alapot a modern társadalmakban is ahhoz, hogy higgyünk az autoritás legitimitásában? Vagy talán a dereguláció nem más, mint kísérlet arra, hogy az iskolákat és egyetemeiket karizmatikus csoportok és közösségek váltsák föl? Brend Zymek a weberi úton tovább haladva keresi a választ. Az ő gondolatmenetében a dereguláció nem egyenlő a bürokratikus és szakmai racionalizmus felszámolásával. Értelmezése szerint a cél inkább az, hogy a konvencionális és nyilvánvalóan drága vagy nem elég hatékony állami bürokráciát váltsa fel a modern vállalkozás bürokratikus racionalizmusa és a modern tanácsadó cégek stratégiája. A jövőben ez nem feltétlenül vezet az iskolák nagyobb autonómiájához és a tanulók, a családok, a tanárok és a közösségek nagyobb választási szabadságához, mint azt várhatnánk. Épp ellenkezőleg, a szupervízió, az értékelés és a verseny új, személytelen szabályai és rendszere olyan mértékben szigorodhatnak, hogy azok

igen könnyen akár felül is múlhatják a tanítás, oktatás és tanulás irányításának szigorúságát az állami bürokrácia időszakában. Eltekintve az idő és költségek hatékonyságának még koránt sem tisztázott kérdéseitől, a hasonló reformok egyéb, előre fel nem tételezett következményeit is alapos vizsgálat tárgyává kell tennünk. Hosszú távon a nemzeti oktatási rendszerek intézmények konglomerátumává omolhatnak össze, melyben lesznek egyes társadalmi vagy etnikai közeg sajátos kultúrájához kötődő intézmények, mások kemény versenybe bocsátkoznak a legkiválóbb szakemberek képzésének terén, s még mások karizmatikus közösségek fenntartására törekednek valamely Új, vagy Progresszív Oktatásügyi Próféta elméletére alapozva. Brendt Zymek véleménye szerint összehasonlító vizsgálat szükséges ahhoz, hogy e tervezett vagy nem tervezett következményeket bármely „deregulációs” nevezett program esetében elemezni lehessen. Ezen összehasonlító vizsgálatok nélkülözhetetlen eszköze lehet Max Weber szociológiai és történeti módszere.

A harmadik, ugyancsak a keretbe foglalt fejezet tanulmányai a nevelélmélet kérdéseit vizsgálják a posztmodern tudományos elmélet különböző kereteiben. Gita Steiner-Khamsi a transzformációkutatások eredményei alapján elemzi az oktatási reformok átültetésének lehetőségét; Anthony Welch posztmodern filozófiai alapokon, a kritikai hermeneutika eszközeivel vizsgálja az összehasonlító pedagógia lehetőségeit; Nelly P. Stromquist a feminista elmélet képviselőjében fogalmazza újra az összehasonlító pedagógia elméleti és módszertani kérdéseit, s végül Thomas S. Popkewitz tudásszociológusként tudás, politika és hatalom viszonyát vizsgálja. A felsorolt témákból kitűnik, hogy míg a második rész tanulmányai makro-szintű elemzést adtak a bürokratizálódás, racionalizálódás és standardizálás folyamatáról, egyszerűen szólva arról, hogyan alakul a tradicionálisan széttagolt társadalmak világa modern világgá, addig a harmadik rész összességében a társadalomtudományok látóterében érzékelhető szakadékok, különbségek vizsgálatát helyezi előtérbe. Így sorolódnak ide a hatalom, az egyenlőtlenség, a differenciáltság megnyilvánulási formái, a különbözőség jogának „interdiszciplináris megfogalmazása” is.

Atlasz a Földgolyónál is nagyobb terhet cipel. Nem csak Hellasz korához képest kitágult világunkat, hanem e világ hasonló mértékben megnövekedett belső ellentmondásait is. A kötetben felvázolt tudománytörténeti körkép impozáns. Időbeli kiterjedésében pillanatfelvételt ad a tizenharmadik századi komparatív tudományok létrejöttétől a tár-

sadalomtudományok legújabb kori fejlődésén keresztül a pedagógia önálló tudománnyá válásáig. Térben pedig sorra veszi a jelentős vitakérdéseket a globális-lokális dualitás tengelye mentén. Ugyanakkor stabilitást biztosít a kötet belső koherenciája, a tanulmányról-tanulmányra visszaköszönő kérdésfelvetés és a szerkesztés interaktív módja, mely lehetővé tette, hogy ne pusztán egymás mellett elhelyezkedő tanulmányok sorozatát olvassuk, hanem az szerzők egyéni mondandója mintegy egymás közti párbeszédben szólaljon meg, olyan kontextusban, ami a továbbértelmezés lehetőségét nyitja meg előttünk.

(*Jürgen Schriewer (szerk.): Discourse Formation in Comparative Education. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2001.*)

Zsigovits Gabriella

